

## درآمدی بر جغرافیا، تاریخ و فرهنگ منطقه کاشان

### جغرافیای منطقه کاشان

منطقه کاشان واقع در شمال اصفهان شامل شهرستان‌های کاشان، آران و بیدگل و نطنز و تعدادی از شهرها و آبادی‌های مجاور است که به مرکزیت کاشان از دیرباز حوزه مشترک تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی داشته‌اند. اکنون نیز که به لحاظ تقسیمات کشوری از هم جدا هستند، روابط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی آنان همچون گذشته مستحکم است.

این منطقه از جنوب و غرب به کوه‌های کرکس با حدود ۳۹۰۰ متر ارتفاع و از جانب شمال و شرق به دشت کویر و دریاچه نمک با حدود ۷۵۰ متر ارتفاع از سطح دریا و کوه‌های یخاب و لطیف با حدود ۲۳۰۰ متر ارتفاع محدود است. آران و بیدگل با ۹۱۲ متر پایین‌ترین و نطنز با ۱۳۷۲ متر ارتفاع از سطح دریا مرتفع‌ترین شهر منطقه هستند و ارتفاع کاشان از سطح دریا ۹۴۵ متر است.

کاشان با فاصله ۲۲۰ کیلومتر در جنوب تهران و با فاصله ۲۱۰ کیلومتری در شمال اصفهان در مسیر شاهراه مرکزی جنوب - شمال ایران قرار دارد که این موقعیت با توجه به سابقه تاریخی و فرهنگی شهر زمینه مناسبی برای توسعه آن از جهات فرهنگی، علمی و صنعتی فراهم آورده است. همچنان که امروز صدها کارخانه بزرگ در صنایع فولاد، ماشین‌سازی، نساجی، قالی‌بافی، کاشی‌سازی، صنایع فلزی و تولید عرقیات در کنار صنایع دستی و بویژه قالی‌بافی فعالیت صنعتی دارند.

کشاورزی نیز علی‌رغم کم‌آبی، کم و بیش رونق دارد و محصولات باغی عمدتاً در بخش کوهستانی و سبزیجات و صیفی‌جات و جو و گندم و پنبه و اخیراً پسته در دشت‌های شمالی به عمل می‌آید.

مراکز علمی، آموزشی و دانشگاهی همانند دانشگاه کاشان، دانشگاه علوم پزشکی و ده‌ها مرکز علمی آموزش عالی همراه با حوزه‌های علمیه دینی در کاشان فرهنگ و اقتصاد شهروندان را در دهه‌های اخیر تحت تأثیر خود قرار داده است.

گرچه کاشان به جهت صنعت فرش دستباف و تهیه عطر و گلاب شهرت جهانی دارد، اما با توجه به ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی و اقلیمی بویژه آثار تاریخی و تنوع اقلیمی در منطقه شمالی شامل آثار طبیعی و تاریخی شهرستان آران و بیدگل به ویژه دریاچه نمک، مرنجاب و بندریگ و طبیعت کاملاً متفاوت در منطقه کوهستانی در کنار جاذبه‌های تاریخی و آیینی و وجود آثار تاریخی در شهرهای منطقه بویژه شهر کاشان موقعیت مهمی برای صنعت گردشگری در منطقه فراهم آورده است.

### تاریخ

کاوش‌های باستان‌شناسی در منطقه کاشان که از حدود ۷۰ سال پیش آغاز شده است، تاریخ این منطقه را به عهد نوسنگی می‌رساند. این شواهد را می‌توان در تپه قبرستان واقع در شمال کاشان و تپه شمالی سیلک پی گرفت. اولین تحقیقات باستان‌شناسان در سیلک به سال ۱۳۱۶ هجری شمسی توسط گیرشمن انجام گرفت.

وی چهار دوره تاریخی برای زندگی و سکونت در دو تپه شمالی و جنوبی سیلک نشان داد که از حدود هزاره پنجم پیش از میلاد تا میانه هزاره اول پیش از میلاد ادامه داشته است. در این دوران پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای در زندگی ساکنان سیلک روی داد. از پیشرفت در فن کوزه‌گری، پخت ظروف و تزئینات آن با نقوش و خطوط جانوری و پیدایش خط که برای اولین بار در مرکز ایران در میانه هزاره چهارم پیش از میلاد اختراع شد تا ساخت شهری مستحکم با دیوار و استحکامات و ساخت معبد و جنگ با دولت‌های بزرگ غرب به ویژه آشور. ظاهراً در نهایت هم همین دولت آشور بود که طومار تمدن سیلک را در هم پیچید [۱].

اطلاعات ما درباره منطقه کاشان پس از خاموش شدن سیلک روشن نیست. اما آثار و تپه‌های باستانی متعدد و قرائن دیگر نشان از رونق و آبادی در نقاط مختلف این منطقه دارند.

آگاهی‌های ما از دوره ساسانی قابل توجه است و شهر کاشان در آن دوران شهری درخور توجه بوده است و چنانکه حضور لشکر کاشیان در جنگ با اعراب و وجود آئین‌های متعدد در این شهر که قطعاً از آن دوران است و گزارش‌های جغرافی‌دانان و مورخان سده آغازین دوره اسلامی تصویری پررونق و اصیل از این منطقه به دست می‌دهد.

در دوره اسلامی نیز اهمیت و رونق کاشان رو به افزایش است. کاشان ابتدا رستاق یا بخش بزرگی از کوره (شهرستان) اصفهان و سپس جزو کوره قم که در سده دوم از اصفهان جدا شد به حساب می‌آمد.

اما اطلاعات ما از دوره اسلامی بیشتر از سده‌های چهارم و پنجم و ششم هجری است. بویژه در سده ششم که کاشان از ولایات شیعه‌نشین و معتبر با مدارس، مساجد و آثار باشکوه و خیرین نیکوکار و رجال سیاسی و مشاهیر خوشنام است که شرح آن را می‌توان در کتاب النقص قزوینی رازی و دیوان ابوالرضا راوندی پی گرفت.

در سده هفتم و دوره ایلخانی نیز گرچه خرابی و ویرانی مغولان چشمگیر و غیرقابل جبران بود، اما پس از استقرار دولت ایلخانی و توجهی که بعضی از سلاطین آن از جمله غازان‌خان و سلطان محمد خدابنده به تشیع داشتند، کاشان نیز رونق و فروغی چشمگیر داشت. آثار باشکوه و همچنین عالمان و فرهیختگان و هنرمندان و ادبا و دانشمندان فراوانی که در این دوره ظهور کرده‌اند نشان اعتبار و آبادی و توسعه این شهر در عصر ایلخانی است.

پایان کار مغولان و هجوم تیموریان نیز در ابتدا این شهر را دچار آشوب کرد اما رفته رفته اوضاع آرام گرفت. ساکنان کاشان در دوره تیموری هنر و ذوق دوران پیشین را به حد اعلایی رساندند و شهر را به شهری پاکیزه و پررونق و آباد و دانش‌پرور تبدیل کردند. صنایع مختلف، هنرها و دانش‌ها رونق یافت و بر مدارس دوره‌های پیشین افزوده شد و شهر خیزشگاه دانشمندی مانند غیاث‌الدین جمشید گشت.

دوره صفوی نیز بواسطه تشیع دیرپای کاشیان شهر با اقبال سلاطین صفوی مواجه گشت، ضمن آنکه نزدیکی این شهر با اصفهان پایتخت صفویان مزید بر آن توجه ویژه بود. توجه سلاطین صفوی به کاشان و به تبع آن تکاپوی صنعت و هنر در این شهر در هزاران اثر به‌جامانده از این دوران هویداست.

در دوران پس از صفوی و بویژه دوره قاجاری و پهلوی با آشنایی کاشیان به تمدن و فرهنگ جدید که از غرب نشأت می‌گرفت شهر به تبع پیشرفت‌های کشور با صنایع، هنرها و دانش‌های جدید آشنا شد چنانکه کاشیان در روشنفکری و روزنامه‌نگاری و انتشار آراء و افکار نسبت به دیگران پیش‌قدم بودند و مشاهیر متعددی در زمینه‌های فرهنگی، علمی، ادبی و هنری از این شهر برخاستند که آثار آنها تازگی و طراوت خود را هنوز از دست نداده است [۲].

در دهه‌های اخیر و بعد از انقلاب اسلامی نیز رونق علم و دانش در کاشان چشمگیر بوده است و وجود مراکز علمی، تحقیقاتی و صنعتی از جمله دانشگاه‌های مختلف نشان از رونق و ترقی شهر دارد.

## پیش از اسلام

تنوع آثار تاریخی از دوره‌های مختلف در کاشان چشمگیر است و گراف نخواهد بود اگر بگوئیم که هزاران اثر تاریخی از پیش از تاریخ تا دوره قاجار در این منطقه وجود دارد. بسیاری از این آثار شهرت جهانی دارد و گونه‌گونی آن نیز برای هر بیننده‌ای جالب و شاید اعجاب‌آور باشد.

در بناها و آثار تاریخی کاشان به نوعی هویت و آرزومندی ساکنان منطقه که از یک سو با کویری گسترده و رازآمیز در شمال و شرق مواجه‌اند و از سویی در دامن کوه‌های سر به فلک کشیده در جنوب و غرب قرار گرفته‌اند، نیز آشکار است.

کاوش‌های باستانی جدید در تپه قبرستان واقع در نزدیکی قلعه مورچان در شمال کاشان هم‌بطور آثار واقع در تپه شمالی سیلک سابقه سکونت و معماری در عصر نوسنگی را نشان می‌دهد و بنابراین می‌توان تپه قبرستان را با قدمتی ده هزارساله از اولین آثار باستانی منطقه کاشان در نظر گرفت که ادامه آن در آثار به جای مانده از تمدن سیلک قابل پیگیری است که بویژه دو تپه جنوبی و شمالی آن معرف این تمدن باستانی از هزاره پنجم پیش از میلاد است.

گرچه سیلک در حدود ۷۰ سال پیش به عنوان یکی از مهم‌ترین آثار تمدن جهان توسط پرفسور گیرشمن کشف و به جهانیان معرفی شد اما تحقیقات متأخر در سیلک به سرپرستی دکتر صادق ملک شهمیرزادی نشان می‌دهد که سیلک از جهت دیگری نیز برجستگی دارد و آن وجود اولین زیگورات فلات ایران و بلکه اولین زیگورات شناسائی شده در پهنه آسیای غربی و ایران است که قدمتی ۴۵۰۰ ساله دارد. وجود چنین اثری مذهبی در آن دوران نشان عظمت و شکوه تمدن سیلک است.

پس از سیلک مهم‌ترین و قدیمی‌ترین اثر شناسائی‌شده در منطقه کاشان از آثار به جامانده از هزاره سوم پیش از میلاد در روستای اریسمان (بادرود) است که به جهت تقدم و پیشرفت ساکنان آن در فناوری ذوب فلز و بویژه مس اهمیت جهانی دارد.

البته کم نیستند آثار و تپه‌های باستانی منطقه کاشان که نشانی از آثار دوران تاریخی منطقه‌اند و در انتظار کاوش‌های باستان‌شناسی مانده‌اند. در این میان می‌توان به آثار واقع در دژ-قلعه ترشک واقع در منطقه جنوب غربی کاشان و تپه کهریزک و تپه ورزن‌آباد در منطقه کویری شمال غربی اشاره کرد.

علاوه بر اینها مسکوکاتی از دوران هخامنشی در روستای مرق به دست آمده و سه آتشکده - چهارتاقی نیز در منطقه وجود دارد که علاوه بر کاربری آیینی، کاربرد تقویمی نیز داشته است و قدمت آن به دوران ساسانی می‌رسد، یکی از آنها در نیاسر و دو مورد دیگر در روستای خرم‌دشت و شهر نطنز شناسایی شده‌اند.

آثار دیگری نیز وجود دارند که باستان‌شناسان قدمت آنها را به دوره ساسانی و پیش از آن می‌رسانند که در این میان می‌توان به غار سوراخ رییس نیاسر و شهر زیرزمینی نوش‌آباد اشاره کرد که شکوه و عظمت خاصی دارند بویژه که شهر زیرزمینی نوش‌آباد با حدود ۴ کیلومتر طول از عجایب معماری دست‌کن است که حدود ۱۶ هزار متر مکعب فضاهای متنوع شامل راهروها و صدها اتاق و اتاقک و ... است که تا عمق ۱۵ متری زیرزمین در چند سطح کنده شده است.

## دوره اسلامی

آثار دوره اسلامی در کاشان بیشتر مربوط به دوران سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجاری هستند.

آثار دوره اسلامی در کاشان معمولاً از دوره سلجوقی آغاز می‌شود گرچه بسیاری از بناهای دوره سلجوقی مانند مراکز مذهبی بر بنیان‌های دوره‌های پیشین از جمله آل‌بویه بنا شده است و حتی شاید بتوان در آثار برجای مانده از دوران سلجوقی همانند مسجد جامع میدان کهنه کاشان سازه‌های دوره ساسانی را هم پیدا کرد.

آثار دوره سلجوقی در کاشان متعدد است و این آثار نمونه‌ای از بناها و مساجد و مدارس و خوانقی بوده است که نویسندگان دوره سلجوقی به آن اشاره کرده‌اند. [۳]

امروز نیز در نقاط مختلف منطقه آثاری از این دوران به چشم می‌خورد که هنوز شکوه و عظمت آن دوران را یادآور است. از جمله در داخل شهر، مسجد جامع میدان کهنه که مناره تاریخدار آن از سال ۴۶۶ هجری پس از مناره مسجد جامع ساوه و مناره مسجد پامنا زواره سومین مناره تاریخدار ایران است. به جز آن باید به محراب زیبایی دوره سلجوقی در شبستان ضلع غربی مسجد اشاره کرد که متأسفانه در دوره صفوی بسیاری از نقوش و خطوط آن محو شده است.

در مقابل کوچه مسجد جامع زیارتگاه پنجه شاه وجود دارد که اصل مناره آن که امروز تخریب شده از دوره سلجوقی است.

همچنین می‌توان از قلعه جلالی منسوب به جلال‌الدین ملک‌شاه سلجوقی و برج و باروی شهر نام برد که از آثار دوره سلجوقی است.

اما آثار تاریخی خارج از محدوده شهر که مربوط به دوره سلجوقی است فراوان است از جمله آنها می‌توان به مسجد میان ده قمصر که محراب نفیس گچبری آن از دوران سلجوقی است و همچنین محراب گچبری مسجد میر نطنز، محراب گچبری مسجد علی(ع) نوش‌آباد اشاره کرد. به جز اینها باید از مسجد جامع ابیانه یادکرد که منبر چوبی منبت‌کاری شده باشکوه آن از دوره سلجوقی (۴۶۶ قمری) و محراب چوبی دوره ایلخانی (۷۷۶ هجری) از آثار تاریخی آن است. همچنین مسجد روستای «برز» در نزدیکی ابیانه که کتیبه باقیمانده از منبر چوبی آن تاریخ ۵۴۳ هجری را نشان می‌دهد.

همچنین مسجد جامع نوش‌آباد با مناره کتیبه‌دار دوره سلجوقی و ده‌ها محوطه تاریخی از اوایل دوره اسلامی و دوره سلجوقی همانند مجموعه باستانی هراسکان واقع در دشت مختارآباد آران و بیدگل از آن جمله‌اند.

به جز اینها در حوزه فرهنگی کاشان باید به آثار باشکوه شهر اردستان نیز اشاره کرد که مسجد جامع آن از باشکوه‌ترین و زیباترین آثار دوره سلجوقی است که ظرافت‌های شگفت آن منحصر به فرد است و همچنین مسجد جامع زواره، که در شکوه و زیبایی کم از مسجد جامع اردستان ندارد و به جز آن دومین مناره تاریخی ایران در مسجد دیگر زواره، مسجد پامنار قرار دارد که همه این آثار گواه بر شکوه و عظمت این منطقه در این دوران است.

دوران ایلخانی به دنبال تهاجم و خشونت شدید مغولان آغاز شد اما ایلخانان تحت تأثیر فرهنگ ایرانی و اسلامی به آبادانی ایران پرداختند. در این میان شهرهای شیعه‌نشین بیشتر مورد التفات بودند چنانکه کاشان نیز در این دوران از رونق و اعتبار زیادی برخوردار بود و عصری طلایی در آن رقم خورد. چنانچه آندره گدار بر آن باور است که «ترقیات شگفت‌انگیزی در قرن‌های هفتم و هشتم هجری نصیب کاشان شده است» [۴] این ترقی‌ها در ابعاد مختلف علمی، فرهنگی، ادبی، هنری، معماری و عرفانی وجود داشت که نمونه آن کثیری از مشاهیر و دانشمندان این دوران هستند و بعضی از این ترقی‌ها مانند پیشرفت شگرف در صنعت کاشی‌سازی و ساخت محراب‌های زرین‌فام در جهان بی‌سابقه بود.

از این دوران باشکوه آثار فراوان معماری در گوشه و کنار شهر برجای مانده که بیشتر در بخش کوهستانی منطقه کاشان است گرچه در داخل شهر نیز برخی از آثار این دوران را به یادگار دارد که زیارتگاه درب‌زنجیر با کتیبه کاشی ۶۹۶ هجری، زیارتگاه منسوب به ابولؤلؤ در جاده فین با کتیبه سنگ قبر ۷۷۷ هجری و قدمگاه علی با کتیبه تاریخی ۷۱۱ از آن جمله است.

زیارتگاه حبیب موسی در خیابان امام از دیگر آثار این دوره است که محراب زرین‌فام آن با کتیبه ۶۶۷ هجری که به دست هنرمند علی بن محمد بن ابی طاهر کاشی ساخته شده است، زینت‌بخش موزه ایران باستان است. این زیارتگاه همچنین آرامگاه شاه‌عباس اول صفوی است. محراب زرین‌فام مسجد میدان سنگ نیز با تاریخ ۶۲۳ هجری در موزه اسلامی برلین نگهداری می‌شود.

این مسجد واقع در بازار شهر بسیار باشکوه که سردر مقرنس کم‌نظیر و منبر کاشی آن از آثار بی‌نظیر دوره تیموری است، دارای آثار زیادی از وابستگان قراقویونلوهاست که به دستور یکی از دولتمردان آن دوره، عمادالدین شیروانی ساخته شده است و ۱۶ فرمان از شاهان دوره‌های مختلف از جهان شاه قراقویونلو، شاه طهماسب و دیگر سلاطین صفوی تا نادرشاه افشار بر ورودی آن که مرکز بازار شهر است نصب شده و شکوه خاصی به آن داده است.

از دیگر آثار دوره تیموری و قراقویونلو در کاشان مناره زین‌الدین در خیابان دروازه اصفهان و خانقاه تاج‌الدین جنب مسجد آقابزرگ است که واقفان آن هر دو از برادران عمادالدین واقف مسجد عماد هستند.

آثار دوره ایلخانی خارج از شهر بیشتر در منطقه کوهستانی کاشان قرار دارند. از جمله مسجد علی قهرود که بر درب تاریخی آن سال ۷۰۰ هجری و بر کاشی‌های کتیبه‌دار آن سال ۷۳۶ نمایان است. همچنین مسجد جامع برزک که درب تاریخی آن به تاریخ ۷۰۵ هجری به ظرافت تمام منبت کاری شده است. همچنین کتیبه دیگر برجای‌مانده از این مسجد که به بنای دو مسجد در بخش علیا و سفلی برزک اشاره دارد سال ۷۰۵ هجری را نشان می‌دهد. آثار و نقوش ایلخانی به جامانده از سقف آن هم بسیار چشم‌نواز است.

مجموعه زیبا و باصفای بقعه بابافاضل در روستای مرق و در کنار رودخانه باستانی آن، از دوران ایلخانی است. بویژه محراب گچ‌بری نفیس ایلخانی آن گواه بر این مدعاست همچنانکه صندوقچه مزار این بابای اسرارآمیز نیز تاریخ ۹۱۲ هجری را نشان می‌دهد.

از آثار دیگر این دوران باید به مجموعه مشهد اردهال اشاره کرد که بنابر اسناد تاریخی اصل این بنا از دوره سلجوقی است و در دوره تیموری و صفوی و قاجار نیز مورد احیاء و مرمت قرار گرفته است. همچنان که در حال حاضر نیز مرمت و توسعه آن در حال انجام است.

اما از دیگر مجموعه‌های بسیار شکوهمند و زیبا در حوزه مرکزی ایران مجموعه مسجد جامع و خانقاه عبدالصمد نطنزی است که انواع هنرهای معماری در دوران مختلف تاریخی را در خود جای داده است.

این مجموعه که در نزدیکی آتشکده‌ای از دوران ساسانی بنا شده به طور عمده شامل ۴ بخش است. بقعه شیخ عبدالصمد به تاریخ ۷۰۷ هجری، ایوان جلوخان خانقاه با تاریخ ۷۱۶ و ۸۱۷ هجری و مناره‌ای که تاریخ اتمام آن ۷۲۵ هجری است. بهترین بخش‌های این بناست. مسجدی که کار ساخت آن از سال ۷۰۴ تا ۷۰۹ هجری به طول انجامیده است و بر درب‌ها و دیگر عناصر آن کتیبه‌های متعدد از دوران ایلخانی تا قاجاری مشاهده می‌شود.

در نطنز و بادرود آثار دیگری نیز از دوران ایلخانی و تیموری برجای مانده است که از آن جمله باید به قلعه کوهستانی و شاق از سده هشتم، سردر باقی‌مانده از خانقاه حسینی به تاریخ ۸۶۹ و خانقاه و مقبره سیدواقف و همچنین مسجد جامع افروشته نطنز از دوره تیموری یاد کرد [۱].

آثار دوره صفوی و قاجار در منطقه کاشان بی‌شمار است و صدها اثر مهم و قابل‌ملاحظه را دربرمی‌گیرد. از آثار عصر صفوی داخل شهر باید به دو مجموعه باشکوه باغ - موزه فین و مجموعه بازار سنتی شهر اشاره کرد که هرکدام به نوبه خود شکوه و عظمت خاصی به شهر تاریخی کاشان بخشیده‌اند.

برخی زمان بنای اصلی باغ‌فین را به پیش از دوره صفوی و حتی دوره آل‌بویه عقب می‌برند اما بنای کنونی باغ‌فین عمدتاً از دوران صفوی و قاجاری است. این باغ با حدود ۲۵ هزارمتر مربع وسعت دارای ده‌ها بخش مختلف است که در میان رقص‌آب و گیاه مجموعه‌ای تحسین‌برانگیز از عناصر معماری ایران را در خود جای داده و زهدت و صفای آن یادآور پردیس‌های دوران هخامنشی است که با خاطره فردوس در قرآن گره خورده است و بی‌گمان بهشتی بر روی زمین است. سردر و برج و باروی مستحکم، بنای عظیم شترگلوی صفوی در وسط باغ، شترگلوی قاجاری، حمام کوچک و بزرگ که خاطره تلخ شهادت مصلح ایرانی - امیرکبیر - را در خود حفظ کرده، خلوت کریمخانی و اتاق شاه‌نشین، استخرها و پاشویه‌های بزرگ و متعدد با فواره‌های زیبا و جوی‌های کاشی، بنای روح انگیز چشمه سلیمانیه در پشت باغ و موزه تاریخی در ضلع شرقی که در میان درختان سربه فلک کشیده خودنمایی می‌کنند، بخش‌های اصلی این مجموعه‌اند.

قدمت مجموعه بازار کاشان به گواهی اسناد دوره تیموری و کتیبه‌های ایلخانی میدان سنگ به پیش از عهد صفوی برمی‌گردد اما با توجه به آسیب فراوان این مجموعه در زلزله دوره زندیه، به نظر می‌رسد که در دوره قاجار بازسازی اساسی شده است اما بسیاری از عناصر بازار مانند آب انبارها، زیارتگاه و مسجد و کاروانسراهای آن از دوران صفوی و حتی پیش از آن است. بخش باقیمانده این بازار بیش از یک کیلومتر طول دارد که در آن مساجد باشکوهی مانند مسجد میرعماد (سنگ) از دوره ایلخانی و تیموری، مسجد و مدرسه سلطانیه (امام خمینی)، تیمچه‌های زیبا از جمله تیمچه شکوهمند امین‌الدوله و حمام خان از دوران قاجار، همچون گهرهای نگین در امتداد بازار چیده شده‌اند.

زیارتگاه‌های متعددی نیز در شهر از دوران صفوی و قاجار وجود دارد که هرکدام عناصر معماری و هنری قابل‌ملاحظه‌ای دارند، اما از همه جالب‌تر و شگفت‌انگیزتر خانه‌های تاریخی کاشان است که عموماً از دوران قاجار و بعضاً پیش از آن است. زیبایی و صف‌ناپذیر این خانه‌ها همیشه چشم‌نواز و فرح‌بخش است. از مهمترین این خانه‌ها که برخی از آنها شهرت جهانی دارد باید به خانه‌های بروجردی‌ها، طباطبائی‌ها، عباسیان، عامری‌ها و تاج اشاره کرد که در خیابان علوی در کنار برج و باروی شهر و قلعه جلالی از دوره سلجوقی و یخچال‌های تاریخی، زیارتگاه سلطان امیراحمد و حمام زیبای سلطان امیر احمد مجموعه‌ای بی‌نظیر از معماری ایران را فراهم آورده‌اند.

صحبت از آثار تاریخی دوره قاجار شهر کاشان بدون اشاره به زیارتگاه زیبا و باصفای شاهزاده ابراهیم در مسیر کاشان و باغ فین و مجموعه منحصر به فرد مسجد و مدرسه آقابزرگ ناتمام است. شکوه و زیبایی معماری و هنر دوران قاجار ایران شاهد غرورانگیزی چون مسجد آقابزرگ دارد که به حق میراث گرانقدر شکوهمندی زوق و هنر ایرانی است.

از آثار مهم دوره صفوی و قاجار خارج از شهر کاشان باید به زیارتگاه هلال‌بن علی در آران و بیدگل اشاره کرد که گرچه عمده بنا از دوران قاجار به بعد است اما اصل بنا از آثار دوره صفوی است. کاروانسرای مرنجاب در ۵۰ کیلومتری شهر و مساجد نقشینه و قاضی و خانه‌های تاریخی محله دربند در داخل شهر آران و بیدگل، زیارتگاه کویری فیض‌آباد، قلعه سی‌زان نوش‌آباد، بقعه زیبا و باصفای بی‌بی‌شاه زینب یزدل با نقاشی و کاشی‌کاری‌های زیبا و کاروانسرای صفوی ابوزیدآباد، مسجد جامع محمدآباد، کاروانسرای نصرآباد (که در سال‌های اخیر رو به ویرانی رفته است) و خانه‌های تاریخی روستای علی‌آباد از دیگر آثار این دوره‌ها هستند. همچنین مجموعه بافت‌های تاریخی شهرهای کاشان، آران و بیدگل، ابوزیدآباد، نوش‌آباد، بادرود، نیاسر، قمصر، برزک و بویژه ابیان که شهرت فراوان دارد نیز دربردارنده آثار دوره صفوی و قاجاری است.

این مجموعه‌ها بواسطه ویژگی‌های طبیعی خود نیز از نظر گردشگری اهمیت دارند. چنانکه در فصول گرم سال توجه گردشگران معطوف به شهرها و آبادی‌های کوهستانی مانند نطنز، ابیان، نیاسر، قمصر، برزک و ... است و در فصول سرد سال توجه به زیبایی‌های کویر شهرستان آران و بیدگل، از جمله کویر مرنجاب، بند ریگ و دریاچه نمک، شهر زیرزمینی نوش‌آباد و مناطق کویری بادرود و ابوزیدآباد و نصرآباد (سفیدشهر) است.

به این مجموعه‌های گردشگری باید دو مجموعه مهم زیارتی و سیاحتی علی بن محمدباقر(ع) در مشهد ارده‌ال و امامزاده آقاعلی عباس در شهر بادرود را اضافه کرد که مشهد ارده‌ال به لحاظ تاریخ و آیین از جمله مراسم قالی‌شویان اهمیت ویژه‌ای دارد. امامزاده آقاعلی عباس هم به دلیل نوع معماری و داشتن یکی از بزرگ‌ترین گنبد‌های ایران و ساختار زوارپذیری آن از جمله وجود صدها اتاق و امکانات رفاهی دارای اهمیت است.[۵]

## میراث معنوی

آنچه در منطقه کاشان به عنوان میراث معنوی برجای مانده است تحت تأثیر فرهنگ ایران پیش از اسلام و میراث اسلامی با صبغه و رویکرد شیعی است.

همچنین آنچه از زبان و فرهنگ و آیین‌های منطقه برجای مانده قابل ملاحظه و در برخی مواقع بسیار با اهمیت است از جمله وجود ردپای زبان پهلوی اشکانی در گویش‌های مردم شهرها و آبادی‌های مختلف این منطقه و پژوهش‌های متعدد خاورشناسان غربی و پژوهشگران ایرانی درباره گویش شهرهای آران و بیدگل، ابوزیدآباد، هنجن، نطنز، قهرود، بادرود، ابیان و ... گویای اهمیت این منطقه در حفظ زبان‌های باستانی ایران است.[۶]

به جز آن باید از پاره‌ای آئین‌های خاص منطقه کاشان یاد کرد که گرچه با آئین‌های اسلامی و شیعی پیوند خورده است اما صبغه و سابقه ایرانی آن هویداست از جمله آئین قالیشویان که در آن بقایای آیین‌های ایرانی مانند تیرگان و مهرگان آشکار است. همچنان که قربانی گاو به سبکی که در نیاسر موقع عید قربان و همچنین برزک در مواقع کم آبی انجام می‌گیرد کاملاً رنگ ایرانی و زرتشتی دارد.

توجه به قربانی گاو به جای گوسفند و شتر که در جاهای دیگر معمول است گرداندن گاو در شهر در روز عید، ذبح گاو بر سر چشمه آب و ریختن تمامی خون قربانی در آب چشمه به جهت جاری شدن آن در مزارع و به قصد برکت بخشی و باروری جملگی حاکی از حفظ سنت‌های ایرانی در این آیین است.

در بسیاری از آیین‌های مربوط به عزاداری محرم در منطقه نیز هنوز ردپای سنن ایرانی پیدا می‌شود چنانکه ارتباط مراسم سنگ‌زنی کاشیان که امروزه در آران و بیدگل و ایبانه انجام می‌شود با مراسم برکت‌بخش و طلب باران و همچنین سوگ سیاوش قابل شناسائی است. توغ برداری و نخل‌برداری نیز که در بسیاری از شهرها و آبادی‌های منطقه انجام می‌گیرد از این قبیل است.

همچنین بسیاری از باورها و آیین‌ها در این منطقه وابسته به گرایش شیعی مردم این منطقه است زیرا از دیرباز کاشان جزو مناطق شیعه‌نشین ایران بوده و در کنار قم از پیشگامان تشیع به حساب می‌آمده است. این ویژگی تأثیرات فراوانی بر ساختار تاریخی و فرهنگی این منطقه دارد که شاید بارزترین آن اعتقادات و آداب مربوط به زیارت و آیین‌های عزاداری محرم و صفر باشد.

سابقه تشیع کاشیان در نوع سلوک علمی آنان نیز مدخلیت دارد چنانکه مرکزیت کاشان به عنوان شهری شیعه‌نشین بویژه در دوره سلجوقی باعث ایجاد و بنای مدارس بزرگ و کثرت دانشجویان و طلاب بوده است که در آن حکمت و علوم دینی و دیگر علوم مانند ریاضی، نجوم و طب توسط دانشمندان آن دوران تدریس شده است.

این مدارس که توسط خیرین و وزاری صالح کاشی دوره سلجوقیان وقف می‌شده و برخی از آنها به لحاظ معماری و باغ‌آرائی کم‌نظیر بوده است عبارتند از: مدرسه و بیمارستان صفویه (صفیه)، مدرسه عزیزیه، مدرسه و کتابخانه شرفیه، مدرسه مجدیه از دوره سلجوقی، دارالسیاده غازانی، مدرسه تاج‌الدین، مدرسه فتحانیه، مدرسه و بیمارستان عمادیه و مدرسه خان (سیدلطیف) که برخی آن را محل تحصیل و تدریس غیاث‌الدین جمشید می‌دانند. این مدارس جملگی در دوره ایلخانی و تیموری دایر بوده است.

بسیاری از این مدارس در دوره‌های بعد نیز رونق و اعتبار داشته و باعث بسط علوم مختلف از جمله علوم پایه مانند ریاضی و نجوم و مکانیک و شیمی شدند. چنانکه کاشان که از دوران سلجوقی و ایلخانی، ریاضی‌دانان بزرگی داشت در دوره تیموری شاهد ظهور ریاضی‌دان و منجم بزرگ تاریخ ایران و جهان غیاث‌الدین جمشید کاشانی شد. در علوم شیمی نیز کاشیان در فن و هنر ساخت کاشی‌ها و محراب‌های زرین فام صاحب سبک بودند. اثر مکتوبی نیز در این زمینه برجای مانده که نام آن «عرایس الجواهر» و نویسنده آن ابوالقاسم جلال‌الدین کاشی است.

در صنعت ساخت ساعت مکانیکی شهر کاشان یکی از پیشروان این فن بوده است چنانکه بنای وقت و ساعت واقع در میدان سنگ کاشان بنای معظمی از دوره تیموریان در سه طبقه به ارتفاع ۱۴ زرع و دارای توانایی نشان‌دادن دقایق ساعت و دیگر اوقات تقویم و زمان بوده است. این بنا که توسط محمد مخترع اصفهانی و فخرالدین کاشی بنا شده بود تا اوایل دوران صفوی نیز پابرجا بوده است.

## مشاهیر

مشاهیر و نام‌آوران کاشی در دوره‌های مختلف و در علوم و فنون و هنر و ذوقیات فراوانند. در عرصه شعر کاشان شهره آفاق است و صدها دیوان شعر، از ظهور هزاران شاعر خوش‌ذوق در این منطقه نشان دارد.

تذکره‌های شاعران فارسی از دوران مختلف مملو از نام شاعران کاشی و نمونه شعر آنهاست. از همان دوران سلجوقی نمونه شعر برخی شاعران فارسی‌سرای کاشی در کتاب «راحه‌الصدور» ابوبکر راوندی و دیوان عالم شیعی عربی سرا، ابوالرضای راوندی برجای مانده است.

از مشاهیر ادب کاشی که برخی از آنان به جز شعر و ادب در عرصه‌های دیگر بویژه حکمت و عرفان نیز صاحب رأی و نظر هستند عبارتند از: ملاحسن کاشی آملی، حکیم باباافضل مرقی، شمس‌الدین کاشانی از عصر ایلخانی،

محتشم، کلیم، کامل و قاضی‌اسد از دوره صفوی، صباحی بیدگلی، فتحعلی خان صبا، نظام‌وفای آرانی از دوره قاجاری، مشفق کاشانی، شاعر نوپرداز شهیر ایرانی سهراب سپهری از دوره معاصر.

اما مشاهیر حکمت و عرفان کاشان عبارتند از: عبدالصمد نطنزی، عبدالسلام کامویی از پیران مکتب تصوف عملی سهروردی، عزالدین محمود کاشانی صاحب مصباح الهدایه و عبدالرزاق کاشی عارف و مؤلف مشهور در عرفان و تصوف و مروج بزرگ مکتب ابن عربی و همچنین حکیم افضل‌الدین مرقی (باباافضل) حکیم متأله و از عارفان بزرگ مکتب باطن‌گرایی هرمسی در ایران جملگی از عهد ایلخانی.

برجسته‌ترین مشاهیر اندیشه شیعی در کاشان نیز که تعدادشان بالغ بر صدها عالم صاحب تألیف می‌شود. عبارتند از: قطب راوندی از دوره سلجوقی، نصیرالدین کاشی از دوره ایلخانی، ملافتح‌الله و ملامحسن فیض کاشی از دوره صفوی، ملامهدی و ملاحمد نراقی و ملاحبیب‌الله شریف از دوره قاجاری.

اما از ریاضی‌دانان نامی کاشان نیز علاوه بر غیاث‌الدین جمشید نابغه ریاضی و نجوم سده نهم که در دوره حیات پربارش نظیر و بدیلی در شرق و غرب نداشت، می‌توان از عمادالدین یحیی از قرن هفتم و معین‌الدین کاشی از سده نهم یاد کرد.

از مشاهیر هنر کاشان باید از خاندان ابوطاهر کاشی از دوره ایلخانی یاد کرد که در چند نسل از خاندان خود خالق محراب‌های زرین‌فام کاشی هستند که امروزه زینت‌بخش موزه‌های جهان است. همچنین از خوشنویسان و نقاشان باید به ابوزید کاشی نقاش و خطاط محراب‌های زرین‌فام ایلخانی آقارضا کاشی (رضا عباسی) پایه‌گذار مکتب نقاشی دوره صفوی، صنیع‌الملک و کمال‌الملک هنرمندان بنام دوره قاجاری و پهلوی که در هنر نقاشی از پیشگامان محسوب می‌شوند یاد کرد [۷].

## ویژگی‌ها

به نظر می‌رسد ویژگی‌هایی که کاشان را که در مجموع این شهر را از دیگر مناطق ایران متمایز کرده است را می‌توان در چند عنوان کلی مشخص نمود.

### ۱. کاشان شهر تمدن

وجه تاریخی شهر که عبارت است از تاریخ و تمدن چند هزار ساله که از دوران پایان غارنشینی و آغاز تمدن بشری، عصر حجر تا دوره تاریخی و اسلامی امتداد دارد و در برخی از دوران بمانند دوره سکونت اقوام سیلک از حدود هزاره پنجم تا یکم پیش از میلاد و همینطور دوران اسلامی به ویژه از عهد سلجوقی تا قاجاری برجستگی بشر نمایان است.

### ۲. آثار تاریخی

آثار تاریخی شهر نیز که نشانه وجود تاریخ تمدن در این منطقه از فلات ایران است از همان دوران پیش از تاریخ تا دوران اخیر امتداد دارد و هزاران اثر تاریخی که می‌توان برخی از آنها را مانند تپه سیلک مجموعه بازار شهر، مساجد و مدارس باشکوه، مجموعه تاریخی باغ فین و مجموعه‌های تاریخی شهرها و آبادی‌های منطقه و مجموعه باشکوه و اعجاب انگیز خانه‌های تاریخ از این قبیل‌اند.

### ۳. سنت و آیین و فرهنگ

کاشان شهر سنت‌ها و آیین‌هاست گرچه به مرور زمان برخی از این آیین‌ها از بین رفته و یا کم رنگ شده‌اند اما برخی دیگر نه تنها رنگ نباخته بلکه روز به روز بر گرمی و حرارت آن افزوده می‌شود. برخی از آنها ویژه منطقه کاشان

است و برخی در کاشان با شکوه بیشتری برگزار می‌شود. آیین‌هایی مانند قالی‌شوین و آیین‌های عزاداری که در سطح منطقه در شهرها و آبادی‌های مختلف برگزار می‌شود از آن جمله‌اند.

#### ۴. فرهنگ شفاهی

آنچه از فرهنگ شفاهی مدنظر است عبارت است از زبان، گویش‌ها، ترانه‌ها، کنایات و ضرب‌المثل‌ها و باورها و اعتقادات عامیانه که از این جهت نیز کاشان برجستگی ویژه‌ای دارد. چنانکه از نظر ایران‌شناسان و شرق‌شناسان می‌توان ردپای زبان پهلوی اشکانی یا پهلوی جدید را در گویش‌های مردم منطقه از جمله نطنز، ابیانه، قهرود، آران و بیدگل و ابوزیدآبادی و ده‌ها نقطه دیگر ردیابی کرد.

#### ۵. دین و مذهب

دین در ذیل فرهنگ مطرح می‌شود ولی به شدت تمام عناصر فرهنگی و معیشتی را در زیر تاثیر می‌گیرد. دین و مذهب کاشانیان نیز از برجسته‌های این شهر است. چرا که از دیرباز و زمان آغاز اسلام در ایران کاشان در کنار قم از شهرهای شیعه‌نشین بود و همواره در طول تاریخ اسلامی به این ویژگی مدح و یا قدح شده است.

#### ۶. مشاهیر و بزرگان

اینگونه عناصر فرهنگی و دینی پیدایش مدارس و مراکز علمی و همینطور ظهور چهره‌های بزرگ تاریخ تشیع را در کاشان باعث شده است که از جمله آنها می‌توان به قطب راوندی (سلجوقی) و فیض کاشانی (صفوی) اشاره کرد.

#### ۷. شعر

کاشان شهر شعر و شاعران است. کثرت شاعران کاشی در همه دوران اسلامی از سلجوقی گرفته تا دوره معاصر چنانکه در همه تذکره‌های شعری به ویژه دوران صفوی و قاجار پیداست و از این میان برخی در طراز اول شعر ایران قرار گرفته و با استقبال عمومی مواجه شده‌اند و اگر محتشم کاشانی در مرثیه سرایی از سرآمدان ایران و تشیع است، سهراب سپهری نیز برای عرفان ذوقی و شرقی خود جامه‌ای امروزی و همه پسند دوخته، با اقبال همگان مواجه شده است.

#### ۸. صنعت و هنر

گرچه امروز کاشان به عنوان شهری صنعتی شهرت دارد. هزاران کارخانه و کارگاه چرخ صنعت را در این شهر می‌گرداند اما کاشان از دیرباز مهد صنعت بوده و صنعت را با هنر آمیخته است. چنانکه از همان دوره سلیک صنعت ساخت و پخت آجر و سفال با ظرافت‌ها و نمادپردازی‌های هنری توأم بوده و تصاویر و نمادهای هنری هم بر سفالینه‌های مشهود است و هم در دوران اسلامی صنایعی مانند قالی‌بافی، کاشی‌سازی، فلزکاری، زری‌بافی همچنان با انواع صنایع و هنرهای جانبی از جمله خوشنویسی و نگارگری توأم بوده و ردپای بسیاری از این هنرها از جمله تولید کاشی زرین فام فقط در کاشان قابل شناسایی است که امروزه این هنرها زینت‌بخش موزه‌های جهان است.

#### ۹. علما و حکما

به جز آنچه گفته آمد مشاهیر دیگری نیز از این شهر آفاق را درنور دیده‌اند که باید در حکمت و عرفان از افضل‌الدین کاشانی، عبدالرزاق کاشی و در نجوم و ریاضی از غیاث‌الدین جمشید کاشانی نابغه ریاضی جهان در دوره تیموری یاد کرد که خالق ابداعات در علوم ریاضی و منابع نجوم بود.

#### پی نوشت؛

[۱]. ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن، ترجمه محمد معین، تهران، علمی و فرهنگی، دهم، ۱۳۷۴، ص ۹۳-۱.

[۲]. جهت آشنایی با تاریخ کاشان ر. ک: تاریخ اجتماعی کاشان، حسن نراقی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵؛ کاشان در جنبش مشروطه ایران، حسن نراقی، تهران، انتشارات ایران، ۱۳۶۴، تاریخ کاشان، عبدالرحیم کلانتر ضرابی، (۲۸۸ هـ.ق)، به کوشش ایرج افشار، تهران، کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۴۱؛ کاشان‌شناسی، محمدمشهدی نوش‌آبادی، مجله رسانه دانشگاه کاشان، شماره‌های ۱۹ و ۲۰ سال ۱۳۸۲، جغرافیای تاریخی کاشان در تاریخ قم، محمد مشهدی نوش‌آبادی، مجله کاشان‌شناخت، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۴.

[۳]. برای نمونه ر. ک: النقص و دیوان راوندی

[۴]. آثار تاریخی کاشان و نطنز، ص ۷

[۵]. جهت آشنایی با آثار تاریخی کاشان ر. ک: آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، حسن نراقی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، اول، ۱۳۷۴. به جز این مأخذ بخش دیگری از اطلاعات این بخش مبتنی بر تحقیقات میدانی و کتابخانه‌ای نگارنده است که فرصت پرداختن به مأخذ آن نیست.

[۶]. درباره فهرست عمده این تحقیقات ر. ک: فرهنگ ایران زمین، ایرج افشار، جلد ۱، ص ۴۰-۱.

[۷]. درباره مشاهیر کاشان، ر. ک: بزرگان کاشان (دو جلد)، افشین عاطفی، کاشان، مرسل، ۱۳۸۱.